

AHMAD DONISHNING MA'RIFATPARVARLIK QARASHLARINING SHAKLLANISH OMILLARI

Laylo Zamonova

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ahmad Donish ma'rifatparvarlik tafakkurining shakllanishi, ma'rifatparvarlik qarashlari mahalliy ilmiy-madaniy muhit, madrasa ta'limi, qiziqishlari, saroy xizmati, Rossiyaga elchilik safarlari, diplomatik tajriba hamda Buxoro amirligidagi ta'limiy muammolarga doir masalalar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: tasavvuf, mazhab, diniy munozaralar, mudarris, diniy-axloqiy tafakkur.

Аннотация. В данной статье рассматриваются процесс формирования просветительской мысли Ахмада Дониша, а также факторы, повлиявшие на становление его просветительских взглядов, в том числе местная научно-культурная среда, обучение в медресе, круг его интересов, служба при дворе, дипломатические поездки в Россию, дипломатический опыт и проблемы образования в Бухарском эмирате.

Ключевые слова: суфизм, мазхаб, религиозные дискуссии, мударрис, религиозно-нравственное мышление.

Abstract. This article examines the formation of Ahmad Donish's enlightenment thought and the factors that influenced the development of his enlightenment views, including the local scholarly and cultural environment, madrasa education, his intellectual interests, service at the court, diplomatic missions to Russia, diplomatic experience, and educational issues in the Bukhara Emirate.

Keywords: Sufism, madhhab, religious debates, mudarris, religious and moral thought.

XIX asr Buxoro amirligi ijtimoiy-ma'naviy hayotida Ahmad Donish ma'rifatparvarlik tafakkurining shakllanishi murakkab va ko'p omilli jarayon bo'lgan. Uni faqat Rossiya safarlari ta'siri bilan izohlash yetarli emas. Donishning oilaviy muhiti, madrasa ta'limi, Sharq mumtoz ilmiy-adabiy merosi, aniq va tabiiy fanlarga qiziqishi, saroy xizmatidagi tajribasi, elchilik safarlari hamda Buxoro amirligining siyosiy va ma'rifiy muammolari o'zaro qo'shib, uning islohotchi dunyoqarashini shakllantirdi. Shu bois mutafakkir qarashlari an'ana va yangilikning qarama-qarshiligi emas, balki mahalliy ilmiy zaminni yangi tarixiy ehtiyojlar asosida qayta baholash mahsuli sifatida ko'rilishi lozim. Ahmad Donish 1826-yilda Buxoroda mudarris oilasida tug'ilgan. Manbalarda u boshlang'ich savodni onasidan olgani, keyinchalik maktab va madrasada tahsil ko'rgani qayd etiladi. Bu holat uning ma'rifiy qarashlarining dastlabki poydevori an'anaviy ilmiy muhitda qo'yilganini ko'rsatadi. Donish keyinchalik madrasa ta'limining ayrim jihatlarini tanqid qilgan bo'lsa-da, bu tanqid tizimni tashqaridan inkor etgan shaxsning emas, uning ichida shakllangan va imkoniyatlarini yaxshi bilgan ziyolining munosabati edi [3:5; 2:48]. Shuning uchun uning yangilanish g'oyalarida eski bilimni butunlay rad etish emas, uni hayot ehtiyojlariga yaqinlashtirish tamoyili kuchli seziladi.

Donishning intellektual shakllanishida bilim doirasining kengligi alohida ahamiyatga ega. U xattotlik, rassomlik, naqqoshlik, ilmi nujum, geometriya, me'morlik va tabobatdan xabardor bo'lgan, she'r va risolalar yozgan. "Navodir ul-vaqoe"da esa rasm va chizmachilikka qiziqishi, tabiat, odamlar va binolar tasvirini chizishni o'rganganini eslaydi. Bunday ko'p qirrali tayyorgarlik uning ilmni faqat nazariy bilim emas, amaliy natija beruvchi faoliyat sifatida anglashiga yordam berdi. Ayniqsa, geometriya, me'morlik va astronomiyaga qiziqish kuzatish, hisoblash va sababiy

bog'lanishlarni izlash ko'nikmalarini rivojlantirgan. Keyinchalik jamiyat va davlat masalalariga ham aynan amaliy mezon bilan yondashishi shu intellektual tajriba bilan bog'liq edi. Donish dunyoqarashining ikkinchi muhim manbai Sharq mumtoz ilmiy va adabiy merosi bo'ldi. Tadqiqotlarda uning Alisher Navoiy, Fuzuliy, Umar Xayyom, Ibn Sino va Mirzo Bedil merosiga qiziqqani qayd etiladi [10:33–34; 8:120–126]. Bu omil Donish ma'rifatparvarligini tashqi ta'sirning oddiy mahsuli sifatida talqin qilishga imkon bermaydi. Rasul Hodizoda ham Donish XVIII asr fransuz va XIX asr 40–60-yillar rus ma'rifatparvarlari ijodidan bevosita xabardor bo'lmaganini ta'kidlaydi.

Donish qarashlarining shakllanishida saroy xizmatining o'rni ham katta bo'lgan. Uning xattotlik, naqqoshlik va munajjimlikdagi qobiliyati amir Nasrullo e'tiboriga tushgan. Saroydagi faoliyat Donishga davlat boshqaruvi, mansabdorlar, elchilik, moliya va siyosiy qarorlar mexanizmini ichkaridan kuzatish imkonini berdi. Shu tajriba natijasida u bilim bilan lavozim, malaka bilan mansab o'rtasidagi nomuvofiqlikni ko'rdi. Naimov tadqiqotida Donish davlat ishlarini bilimli va tajribali kishilarga topshirish, layoqatsiz amaldorlarni chetlashtirish va boshqaruvni tartibga solish zarurligini ilgari surgani ko'rsatiladi [7:20–22; 9: 22–23].

Bu yerda ma'rifat shaxsiy fazilatdan davlat boshqaruvi samaradorligini belgilovchi mezonga aylanadi. Donish dunyoqarashidagi eng muhim burilishlardan biri Rossiyaga qilingan elchilik safarlari bilan bog'liq. U Buxoro elchilari tarkibida uch marta Rossiyaga borgan. Tadqiqotlarda birinchi safar 1857-yil 9-yanvardan 1858-yil 11-yanvargacha, ikkinchisi 1869-yil 2-oktabrdan 10-dekabrgacha, uchinchisi esa 1874-yil yanvaridan mayigacha davom etgani aniqlashtirilgan. Safarlarning qariyb o'n yetti yil oralig'ida takrorlanishi muhimdir: Donish Rossiyadagi taraqqiyotni bir martalik taassurot sifatida emas, vaqt davomida kuzatish va Buxoro bilan qiyoslash imkoniga ega bo'ldi. 1857-yilda u Peterburgga yuborilgan elchilar tarkibida bosh kotib sifatida qatnashgan.

Peterburg va Rossiyaning boshqa shaharlarida Donish shaharsozlik, yo'l va kommunikatsiya, davlat idoralari, texnika, saroy marosimlari va diplomatik tartiblarni kuzatdi. Keyingi tadqiqotlarda uning Peterburg va Moskva ko'chalari, binolari va bunyodkorlik ishlariga e'tibor bergani qayd etiladi. Biroq bu safarlarni "ko'rdi va ko'chirishni istadi" tarzida tushuntirish to'liq emas. Donish ko'rgan yangiliklarni Buxoro sharoiti bilan qiyosladi va taraqqiyotning sabablarini izlashga harakat qildi. Shu tariqa tashqi kuzatuv uning avvaldan shakllangan ilmiy qiziqishi bilan qo'shib, tanqidiy-qiyosiy tafakkurni kuchaytirdi. U uchun taraqqiyot endi mavhum tushuncha emas, tartibli boshqaruv, ilm, texnika, malakali kadr va bunyodkorlikda namoyon bo'ladigan amaliy hodisaga aylandi. Rossiya safarlari Donishning siyosiy tafakkuriga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga bosimi kuchayib borayotgan bir sharoitda u Buxoroning zaif tomonlarini yanada ravshan ko'ra boshladi. Naimov Donish mustamlakachilik xavfini anglagani va amir Muzaffarga tahdidni diplomatik yo'llar bilan yumshatish zarurligini bildirganini qayd etadi [9:12–13; 12:323–324]. Shuning uchun Donishning Rossiya taraqqiyotiga qiziqishini siyosiy xavfni e'tibordan chetda qoldirish deb talqin qilish noto'g'ri.

Donishning ta'lim haqidagi qarashlari ham ana shu tajribalar ta'sirida kengaydi. U an'anaviy ta'limni butunlay rad etmagan, biroq bilimning hayotdan uzilib qolishi, dunyoviy va amaliy fanlarning yetarli o'rin egallamasligi, davlat uchun layoqatli kadr tayyorlashdagi kamchiliklarni tanqid qilgan. Haydarov tadqiqotida uning Buxoro amirligidagi ta'lim tizimini yangilashga oid fikrlari alohida tahlil qilingan. Naimov esa Donish dunyo sivilizatsiyasi yutuqlarini o'rganish, dunyoviy fanlarga e'tibor berish va ilm-maorif bilan shug'ullanuvchi maxsus davlat tuzilmasini tashkil etish zarurligini ilgari surganini ko'rsatadi [9:13; 11:14–18]. Bu fikrda ilm shaxsiy kamolot vositasidan jamiyat va davlat taraqqiyotining institutsional omiliga aylanadi.

Donish ma'rifatparvarligining shakllanishida tarixiy tafakkur ham muhim o'rin tutgan. "Risola

yoxud mang'itlar sulolasi tarixidan qisqacha risola"da u hukmdorlar faoliyatini bayon qilish bilan cheklanmay, boshqaruv usuli, hukmdor axloqi va davlat holati o'rtasidagi bog'liqlikni tanqidiy ko'rsatadi. Tarix Donish uchun o'tmishni madh etish vositasi emas, mavjud muammolarning sabablarini anglash va kelajak uchun xulosa chiqarish manbai bo'ldi. Shu jihatdan uning tarixnavisligi ma'rifatparvarlik bilan bevosita tutashadi: davlatning kuchi hukmdorning shaxsiy qudratidan ko'ra adolatli boshqaruv, bilimli kadrlar va oqilona tartibga bog'lanadi. Diniy-axloqiy tafakkur ham Donish qarashlarining muhim ichki manbai edi. "Me'yor ut-tadayyun"da tasavvuf, mazhab, diniy munozaralar va jamiyat islohiga doir masalalar muhokama qilinadi. Bu manba Donish ma'rifatparvarligini dinga qarshi yo'nalish sifatida tushunish bir yoqlama ekanini ko'rsatadi. U diniy-axloqiy meros doirasida ham me'yor, ongli munosabat va inson manfaatini izlaydi. Naimov ham "Me'yor ut-tadayyun"ni diniy-axloqiy manba sifatida tahlil qilib, Donish merosida diniy qarashlar va ijtimoiy masalalar o'zaro bog'langanini ko'rsatadi [3:5–10; 4:5–8]. Demak, uning islohotchiligi an'anani inkor etish emas, uning ma'rifiy imkoniyatlarini qayta talqin qilishga yaqin edi.

Donishning mustaqil fikrlash qobiliyati barcha tashqi va ichki omillarni birlashtirgan asosiy shaxsiy omil bo'ldi. "Devoni ash'or"ning 2020-yilgi nashri muqaddimasida Sadridin Ayniyning Donishdagi yangi fikrlar tayyor zamonaviy adabiyotdan emas, uning mustaqil tadabbur va tafakkuridan tug'ilgani haqidagi bahosi keltiriladi. Bu baho Donishning ko'rgan hodisalarini tayyor qolipda qabul qilmay, o'z mezonlari bilan tahlil qilishga intilganini ifodalaydi [6:3]. Shuning uchun uning Rossiya safarlari ham faqat tashqi ta'sir emas, balki qiyosiy tafakkurni ishga tushirgan tajriba sifatida ahamiyatlidir.

Xulosa sifatida quyidagi ilmiy natijalarni qayd etish mumkin. Birinchidan, Ahmad Donish ma'rifatparvarlik tafakkurining shakllanishi birgina Rossiya safarlari ta'siri bilan emas, balki mahalliy ilmiy-madaniy muhit, madrasa ta'limi, Sharq mumtoz merosi, aniq va tabiiy fanlarga qiziqish hamda saroy boshqaruvini bevosita kuzatish tajribasining o'zaro birikishi bilan izohlanadi. Shu jihatdan uning ma'rifatparvarligi tashqi g'oyalarni oddiy o'zlashtirish emas, balki Buxoro jamiyatining ichki ehtiyojlarini qiyosiy va tanqidiy tafakkur asosida qayta anglash natijasi bo'lgan.

Ikkinchidan, Donish qarashlarida ilmning funksiyasi bosqichma-bosqich kengaygan. U dastlab shaxsiy kamolot va kasbiy-hunar tayyorgarligi vositasi sifatida namoyon bo'lsa, keyinchalik malakali kadrlar tayyorlash, oqilona boshqaruvni qaror toptirish va davlat taraqqiyotini ta'minlashning institutsional omili darajasiga ko'tarilgan. Bu holat uning ma'rifatparvarlik konsepsiyasida ta'lim, davlat boshqaruvi va ijtimoiy taraqqiyot o'zaro bog'liq tizim sifatida qaralganini ko'rsatadi.

Uchinchidan, Ahmad Donishning islohotchilik modeli an'ana va yangilikni mutlaq qarama-qarshi qo'ymaydi. "Me'yor ut-tadayyun", "Navodir ul-vaqoe" va tarixiy risolalaridagi qarashlar diniy-axloqiy me'yorlar, adolat, mustaqil tafakkur va amaliy bilimni yagona ma'rifiy tizimda uyg'unlashtirishga intilganini ko'rsatadi. Demak, Donish ma'rifatparvarligining tarixiy o'ziga xosligi mavjud ilmiy-ma'naviy merosni inkor etishda emas, uni XIX asr Buxoro amirligining siyosiy, ta'limiy va ijtimoiy muammolarini hal etishga xizmat qiladigan yangi mazmun bilan boyitishga urinishida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2. – Душанбе: Дониш, 1989.
2. Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое. – Тошкент: Фан, 1964.
3. Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар сулоласи тарихидан қисқача рисола. – Тошкент, 2014.

4. Аҳмад Махдуми Дониш. Меъёру-т-тадайюн. – Душанбе: Эр-граф, 2010.
5. Аҳмади Дониш. Рисола дар назми тамаддун ва таовун. – Душанбе: Сайёд, 2020.
6. Аҳмад Махдуми Дониш. Девони ашъор. – Душанбе: Дониш, 2020.
7. Муиний Р. Аҳмад Дониш ҳаёти ҳақида. – Бухоро, 2007.
8. Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1976.
9. Наимов И.Н. Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик фаолияти ва илмий меросида ислохотчилик ғоялари: PhD диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2022.
10. Бозоров Ш.С. Аҳмад Дониш маърифатпарварлик қарашларининг ижтимоий-фалсафий моҳияти. – Бухоро, 2022.
11. Хайдаров А.А. Реформаторские взгляды Ахмада Дониша в обновлении системы образования в Бухарском эмирате. – Душанбе, 2012.
12. Жамолова Л.И. Аҳмад Донишнинг таълим олувчилар шахсини ривожлантиришда тарбия турларининг тутган ўрни ҳақидаги қарашлари. – 2025.